

ભાવકકલ્પનાને સક્રિય કરતી વાર્તાઓ | ઇલા નાયક

['બાંધણી' : લે. બિન્દુ ભટ્ટ, ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. સપ્ટે. ૨૦૦૮, કિં. રૂ. ૮૦/-]

અનુઆધુનિક યુગમાં તારસ્વરે સાહિત્યમાં પ્રવેશેલો નારીવાદ હવે મંદ પડ્યો છે. સાંપ્રત સમયમાં સ્ત્રી ઘણા ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર રીતે વિકસી છે. છતાં આધુનિકતાના ઉપવા સ્તર નીચે ગોપિત પરંપરા, રૂઢિચુસ્તતા સ્ત્રીને આજે પણ અન્યાય કરે છે. વળી દૈવે દીધેલું માતૃત્વ પણ એને અનેક રીતે પીડે છે. વૈધવ્ય કે નિઃસંતાનપણની પીડા તે વેઠે છે. તો સ્ત્રીદેહ પણ તેના શોષણનું કારણ બને છે. આથી આજે પણ 'નારીવાદી' રચનાઓ પ્રસ્તુત બને છે. બિંદુ ભટ્ટના “બાંધણી” વાર્તાસંગ્રહની કેટલીક રચનાઓ નારીશોષણની વાત કહે છે પણ આ રચનાઓમાં નારીવાદનો ચહેરો જુદો રીતે પ્રગટ થયો છે. “બાંધણી” તેમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. આ પહેલાં તેમણે સ્ત્રી-સંવેદનને કેન્દ્રમાં રાખી લખેલી ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ અને ‘અખેપાતર’ જેવી નવલકથાઓ દ્વારા સહદયીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પ્રસ્તુત સંગ્રહની વાર્તાઓમાં પણ નારીસંવેદન કેન્દ્રમાં રહેલું છે. કુટુંબ, સમાજ કે નસીબસંજોગે પીડિત નારી અહીં પોતપોતાની રીતે અન્યાયભરી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કાઢે છે તો કેટલીક સંઘર્ષમાં જ જીવે છે, એની કથા છે.

આવી વાર્તાઓમાં ‘દહેશત’ની નાવિકા ધ્યાન ખેંચે છે. વર્ષા પરણીને સાસરે આવે છે ત્યારે સસરાની લોલુપતાને પામી જાય છે, પણ આ અંગે તે સ્પષ્ટ નથી. તેને થાય છે કે સસરા વધુ પડતા ફેંક છે. પણ રસિકલાલની દ્વિઅર્થી વાણી અને વર્તન તેનામાં ભય તો જન્માવે જ છે. આ કહેવાય નહીં અને સહેવાય નહીં એવી સ્થિતિમાંથી રસ્તો કેમ કરવો ? પિતાને સ્થાને એવા સસરાની રસિક ભાષા સાંભળી તે હચમચી ઊઠી હતી. તે ઘડીક એમ પણ વિચારે છે કે સસરાને સમજવામાં ક્યાંક તેની સમજફેર તો નથી થતીને ? પણ હનીમૂન પરથી આવ્યા પછી રસિકલાલની વધતી હરકતોથી તે સમસમી જાય છે. એક વાર રસિકલાલના નાહીને બહાર આવ્યા પછી વર્ષા નહાવા જાય છે તો પોતાનાં અન્ડરવેર્સને ચોળાયેલાં, ચૂંથાયેલાં જુએ છે. સસરાની હલકાઈએ હદ વટાવી હતી. તે રસિકલાલની દાક્તરી તપાસના રિપોર્ટ કરાવવા એમની સાથે જ જાય છે. ટેસ્ટનાં સેમ્પલ આપી પાછા વળતાં તે રસિકલાલને સ્પષ્ટ કહે છે : “હું તમારી દરેક હરકત જાણું છું. તમારા ઇશારા સમજું છું. તમે મારી અંગત વસ્તુઓ ફેંદો છો, કપડાં સાથે ગંદા ચાળા કરો છો. મારી પાસે નક્કર પુરાવા છે. આજે હું નિમેષને કહી દેવાની છું...” અને વળતી વખતે તેઓ એકલા રિક્ષામાં આવે છે. આ પછી તેઓ આણંદ પહોંચ્યાને ચોવીસ કલાક થયા નથી અને ત્યાં એમને ઑટોક આવ્યો અને મૃત્યુ પામ્યા. વર્ષાને થાય છે કે શું એમને દહેશત હશે કે એણે નિમેષને બધું કહી દીધું હશે.” અહીં વર્ષા સસરાને બદનામ કર્યા વિના નીડરપણે પોતાનો માર્ગ શોધી લે છે. વર્ષા નક્કી નથી કરી શકતી કે સસરાનું મૃત્યુ એ છુટકારો છે કે પછી... અહીં લેખિકાએ બીજો વિકલ્પ વાચક પર છોડીને સર્જકતાની પ્રતીતિ કરાવી છે. ‘બાંધણી’ વાર્તામાં નાવિકા સુધા અને એનાં સાસુ નિયતિદીધા દુઃખે સંતપ્ત છે. સાસુ પુત્રમૃત્યુની પીડાને હૃદયમાં દબાવી પુત્રવધૂના દુઃખને હળવું કરવા મથે છે. સમાજની પરવા કર્યા વિના તેઓ સુધાને રંગીન કપડાં પહેરાવે છે. સુધાને ગમતા રંગની બાંધણી પહેરવા પ્રેરે

છે. પોતાનો આધાર ગુમાવી બેઠેલાં બા સુધાના ઘા ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. સુધા પણ પતિની સ્મૃતિઓથી મુક્ત થવા મથે છે. બન્ને સમદુઃખી સ્ત્રીઓ એકમેકનો આધાર બનવા પ્રયત્ન કરે છે. એક દિવસ સુધા પોતાને ગમતા રંગની બાંધણી લાવીને સાસુને બતાવે છે ત્યારે તેમને ત્યાં કામ કરતી ચંચળ બોલી ઊઠે છે, “હેં બા ભાભીને આ રંગ પેરાય ?” આ સાંભળી સુધા ત્યાંથી જતી રહે છે અને બા ચંચળને ઠપકો આપે છે. અને કહે છે : “મને ઈ કે કે ધણી હોય ઈ હારું કે ધણીનો પ્રેમ ?” ચંચળનો વર એને ઘણું દુઃખ આપે છે પણ એને આશ્વાસન છે કે એનો વર જીવે છે તેથી પોતે સારું પહેરી-ઓઢી તો શકે છે ! આ પછી ચંચળના વરે આપઘાત કર્યાની ઘટના ઘટે છે ત્યારે પહેરવા-ઓઢવાની શોખીન ચંચળ વિધવાના વેશમાં કેવી લાગતી હશે એની કલ્પના સુધાને કમકમાવી મૂકે છે અને એને સાસુની હિંમત સમજાય છે. આ પછી વિધવા ચંચળ તેમને મળવા આવે છે ત્યારે એ બદલાયેલી લાગે છે. વિધવાનો વેશ હતો પણ તે શરીરે ભરાઈ હતી અને વાન પણ ઊઘડ્યો હતો. વાર્તાકારનું આવું નિરૂપણ પતિના મૃત્યુએ ચંચળને દુઃખોમાંથી મુક્ત કરી હતી એવું ઇંગિત આપે છે. બાએ ચંચળના માથે બાંધણી નાખી ત્યારે એ કંઈ બોલી શકતી નથી પણ એની આંખમાંથી આંસુ દ્રોણ છે. સમાજની રૂઢિથી પીડિત નારીની આ કથામાં અહીં વાર્તાકારે બે પાત્રોને સામસામે મૂકીને વૈધવ્યના દુઃખના ઉકેલને વ્યંજિત કર્યો છે; પણ વિધવા ચંચળને એનો રંગવિહોણો વેશ રડાવે છે.

‘મંગલસૂત્ર’ વાર્તામાં ઉત્તરભારતના પરિવારોની કથા નિમિત્તે પુષ્પાના આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષની અભિવ્યક્તિ થઈ છે. પુષ્પા અને હરપાલ ત્રણ પુત્રીઓને લઈને ઉત્તર પ્રદેશનાં ગામડાંમાંથી અમદાવાદ કામ કરવા આવે છે. હરપાલ જૂના જમાનાના ઠાકુર સ્વભાવનો અહંકારી અને આળસુ છે. જોડકાં દીકરીઓના જન્મ પછી તે પુષ્પાને લઈ અમદાવાદ આવે છે અને મિલમાં કામ કરવા રહે છે. મિલ બંધ પડતાં તે છૂટક કડિયાકામ કરે છે અને કામ ન મળે તો બેસી રહે. પુષ્પા પતિને મદદ કરવા હાથસાળ પર કામ કરે છે. તે વતનથી અહીં આવી ત્યારે અહીં શહેરની સ્ત્રીઓને બહારનાં કામ કરતી જોઈ નવાઈ પામતી. પણ પાડોશજ રજજોના સહવાસે તે બદલાતી જાય છે. અને પુત્રીઓને કોલેજમાં ભણવા પણ મોકલે છે. મોટી પુત્રીને પોતાની સાથે કામ પર લઈ જવા માગે છે પણ તે હરપાલથી ડરે છે અને હાજરીમાસ્ટરને કહેવા વિચારે છે પણ આપવા માટે પૈસા નથી. અંતે તે ગળામાંથી મંગળસૂત્ર કાઢીને રજજોને આપે છે મુન્નીને નોકરી અપાવવા માટે. આમ અહીં મંગળસૂત્ર પરિણીત સ્ત્રીના સૌભાગ્યનું સૂચક બનતું નથી પણ પુત્રીઓના જીવનનું મંગલ કરનાર સૂત્ર બની રહે છે. ‘મંગળસૂત્ર’ એનો લાક્ષણિક અર્થ છોડી અભિધાપ્રાપ્ત સાંકેતિક અર્થ ધારણ કરે છે. પુષ્પા દીકરીઓ માટે જીવવાનો નિર્ણય કરે છે. તે વિચારે છે આ છોકરીઓ જ એના માટે ખુલ્લી હવા અને દિવસનું અજવાળું લઈને આવી છે કેમકે જોડકાં પુત્રીઓના જન્મ પછી જ હરપાલ શહેરમાં આવવા તૈયાર થયો હતો. આમ, જીવન સાથે ઝઝૂમતી પુષ્પા મંગળસૂત્ર આપીને મોટી પુત્રીને કામ પર મોકલવાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય કરીને પોતાનો રસ્તો કરે છે. સમાજવાસ્તવની ભોંય પર ઊભેલી આ વાર્તાની નાવિકા પુષ્પા નિર્ણયાત્મક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી સ્વતંત્રતાની દિશામાં એક પગલું માંડે છે.

આ ઉપરાંત ‘આંતરસેવો’, ‘અભિનંદન’, ‘જાગતું પડ’, ‘નિરસન’, ‘આડા હાથે મુકાયેલું ગીત’, ‘પગેરું’ અને ‘ઉંબર વચ્ચે’ વાર્તાઓમાં કિશોરાવસ્થામાં ઉદ્ભવતા વિજાતીય આકર્ષણ

નિમિત્તે નાયક-નાયિકાનાં મન:સંચલનો ચિત્રિત થયાં છે. ‘તાવણી’ વાર્તામાં વિપરીત સંજોગોમાં ઝૂઝતી વ્યક્તિ સ્નેહાંતુને આધારે ટકી જાય છે તેની વાત છે. આ બધી જ વાર્તાઓમાં ઘટના કરતાં પાત્રોનાં મન:સંચલનો પ્રતિ જ વાર્તાકારનું લક્ષ વધુ રહ્યું છે.

“સાસુ તો સ્નેહશૂન્ય અને કરડા સ્વભાવની જ હોય” એવી રૂઢિગત માન્યતાને કારણે સાસુથી અંતર રાખીને વર્તતી ‘આંતરસેવો’ વાર્તાની લતા વાર્તાન્તે કેવી બદલાઈ જાય છે તે રસપ્રદ રીતે આલેખાયું છે. સસરાના ગુજરી ગયા પછી લતા આગ્રહપૂર્વક સાસુને પોતાની સાથે તેડી લાવે છે ત્યારે આવી ગુણિયલ વહુ પ્રાપ્ત કર્યાનો તારાબહેન હરખ અનુભવે છે. સાસુને ધીરજ આપતી લતા ફડક અનુભવે છે કે આ લાગણીનું પૂર એને જુદી જ અણગમતી દિશામાં તાણી જશે તો ? તેથી તે સાસુને લાગણીથી જાળવે છે પણ એક ચોક્કસ અંતર જાળવીને. તે સાસુ પર વહાલથી વરસી પડતી નથી. તારાબહેનને વહુનું આ વર્તન સમજાતું નથી. તારાબહેનના મૃત્યુ પછી એમનું કબાટ ખાલી કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે સાસુની સાડીઓ ઉકેલાતી જાય છે એ સાથે એમની સાથે લતાની લાગણી હીરની દોરીથી વણાતી જાય છે. સાસુના મૃત્યુ પછી લતા એમની એકદમ નિકટ પહોંચી જાય છે. વહુ તરીકે જીવેલી લતા એમના મૃત્યુ પછી દીકરી બની રહે છે. તારાબહેનના એક બ્લાઉઝનો આંતરસેવો ઉકેલતી લતાના હૃદયનો આંતરસેવો પણ ઉકેલાતો જાય છે. સાસુ સાથે દીકરી જેવી આત્મીયતા કેળવી ન શકેલી લતા અંતે પશ્ચાત્તાપ અનુભવી રહે છે. સામાજિક માન્યતાઓ અને પોતાના અહંમે એના જે પ્રેમને કુંઠિત કરી દીધો હતો એની સરવાણી સાસુના મૃત્યુ પછી વહેવા લાગે છે. લતાના અચેતનમાં રહેલી ગ્રંથિ અને પ્રેમાળ સાસુથી કેવી અળગી રાખે છે તેની મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્રણા અહીં કલાત્મક બની છે.

‘અભિનંદન’ વાર્તામાં પરિણીત પુરુષને પ્રેમ કરતી નાયિકાના ગુનાહિત મનોભાવોનું નિરૂપણ થયું છે. પતિની સગવડો પ્રેમપૂર્વક સાચવતાં રમાબહેન પતિની શારીરિક-માનસિક જરૂરિયાતને સમજી શકતાં નથી. પુત્ર નિખિલનાં લગ્ન પછી તો તેઓ પૂરેપૂરાં ધર્મ, ભક્તિ અને સામાજિક વ્યવહારોમાં રમમાણ રહેવા લાગ્યાં અને પતિ પ્રશાંત એની સહકાર્યકર્તા પદ્મા સાથે સંબંધમાં આવે છે. રમાબહેનને આમાં સહેજ પણ વાંધાજનક લાગતું નથી. ઘણી વાર તો તેઓ જાતે જ પતિને પદ્મા સાથે બહાર ધકેલતાં. નિખિલની પત્ની અને પદ્માની ભત્રીજી ઋચાને આ વાત ગમતી નથી. પરિણામે પ્રશાંત અને રમાબહેનના પરસ્પર સંમતિથી છૂટાછેડાનો કેસ હતો. પદ્મા ઓફિસેથી ઘરે પહોંચે છે ત્યાં સુધીમાં તો તે એક યુગ જીવી જાય છે. પ્રશાંત તરફનો પ્રેમ અને રમાબહેનનો એના તરફનો સરળતાભર્યો સ્નેહ – આ બન્ને વચ્ચે તે સતત પિસાય છે. પોતે કોઈની વસ્તુ પડાવી લેતી હોય એવો ભાવ અનુભવે છે. ઘરે પહોંચતાં સુધી તો એને અનેક ખરાબ વિચારો આવે છે. એને અને પ્રશાંતને જોડનારા પુલ સમાન રમાબહેન ખસી જશે તો કિનારા આંખ મેળવી શકશે ? ભારે કશ્મકશમાં તે ઘરે પહોંચે છે ત્યારે પ્રશાંત દરવાજે જ ઊભો હતો અને તેને અભિનંદન આપે છે. પણ નાયિકા આનંદિત થઈ શકતી નથી. તેથી જ તે બોલી પડે છે, “શેના ?” પ્રશાંત અને રમાબહેન બન્નેને જુદી જુદી રીતે પ્રેમ કરતી પદ્માની સંકુલ લાગણીઓ આબેહૂબ આલેખાઈ છે.

‘જાગતું પડ’ વાર્તાની ૪૨ વર્ષીય કુંવારી નાયિકા એકલી જ ગોપનાથ મંદિરે ફરવા આવી છે. મંદિરનો શાંત વિસ્તાર અને નજીકનો સમુદ્ર તેને આનંદથી છલોછલ ભરી દે છે. દિવસના

આવા અનુભવ પછી તે સાંજે ખેતરોમાં રખડવા નીકળી પડે છે અને રસ્તો ભૂલી જાય છે ત્યારે એક ગામડિયો તેનો માર્ગદર્શક બની પોતાના ઘરે લઈ જાય છે. એના ઘરે પહોંચતાં સુધીમાં નાયિકા ભય અને શંકાના ભાવોમાં ઘેરાય છે તેનું નિરૂપણ છે તો બીજી બાજુ પેલા ગામડિયાનો નિર્મળ પ્રેમભર્યો વ્યવહાર દર્શાવાયો છે. આ વિરોધમાંથી જ વાર્તા સર્જાઈ છે. નાયિકાના ચિત્તનાં સંચલનોનું ચિત્રાત્મક આલેખન આસ્વાદ્ય છે.

‘નિરસન’ વાર્તાનાં નાયક-નાયિકા જુદા જુદા સ્થળે અધ્યાપનનું કાર્ય કરે છે. નાયક મંત્રતંત્ર જેવી ગૂઢ વિદ્યામાં ફસાયો છે. તેની પીએચ.ડી.ની વિદ્યાર્થીની તેને સાચવે છે અને ભગવાન માની પૂજે છે. પતિ-પત્ની રજામાં ભેગાં થાય ત્યારે પણ જુદાં જ છે. પતિના વર્તનને કારણે નાયિકાની મન:સ્થિતિ વિશિષ્ટ થયેલી છે. નાયિકા નાયક સાથે સાયુજ્ય રચવાના પ્રયત્ન કરે છે પણ નિષ્ફળ. છેવટે તેણે બેડરૂમ પણ જુદો કરી દીધો. તે સમજી ચૂકી છે કે એનું દામ્પત્ય ખોડગાઈ રહ્યું છે. એ પતિ પાસે જૂનાગઢ જઈને પાછી સુરેન્દ્રનગર આવે છે ત્યારે એની જૂનાગઢ બદલી થયાનો પત્ર મળે છે ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. અહીંથી આગળ શું એના ઘણા વિકલ્પો ભાવક કલ્પી શકે છે. અંતે નાયિકાનું ભ્રમનિરસન, પ્રતિકૂલન, દમન કે અન્ય પ્રયુક્તિ તરફ એને ગતિશીલ કરશે ? મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વાર્તાને આગળ ચલાવી શકાય એવી શક્યતા વાર્તાકારે ઊભી કરી છે.

‘આડા હાથે મુકાયેલું ગીત’માં નાયિકા સુજાતાના લગ્ન પહેલાંના બધા શોખ મનના અગોચર ખૂણામાં ધકેલાઈ ગયા છે કેમકે પતિને એ ગમતા નથી. પતિએ પહેલી જ મુલાકાતમાં સ્પષ્ટ કહેલું કે, ફેશન્સ અને મેકઅપ એને બિલકુલ પસંદ નથી... “તમે તો આટલાં સુંદર છો પછી...” વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં રહેલી પ્રશંસાની ઉત્તેજનામાં સુજાતાએ મેકઅપ છોડી દીધો. પછી તો લગ્ન બાદ વિશ્વાસને ગમતી સાડી પહેરી, બાળકોને ભાવતી રસોઈ કરી... બધું જ પતિને ગમતું કર્યું. ક્યારેક આ બધાંમાં તે ભૂલી પડી જતી. માલતી સાથેની મુલાકાત એને લગ્ન પહેલાંના સમયમાં લઈ જાય છે અને એના પ્રિય ગીતનો દોર પકડાવે છે. અહીં બન્ને સખીઓના લગ્ન પછી થયેલા પરિવર્તનની જ વાત છે પણ વાત દેખાય છે એટલી સીધીસાદી નથી. લગ્ન પછી સ્ત્રી અને પુરુષ અનુકૂલન સાધવા બદલાય તે સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે, પણ અહીં તો સ્ત્રીએ જ પૂરેપૂરા બદલાવાની વાત છે. આડા હાથે મુકાયેલું ગીત માલતી દ્વારા પાછું મળવાથી ખુશ થવું કે ઉદાસ તે સુજાતા સમજી શકતી નથી પણ આજે વિશ્વાસ જેવા પતિને પામ્યાના સુખમાં થોડો કચવાટ જાગે છે. તેને આડા હાથે મુકાયેલું ગીત તો મળ્યું પણ વીત્યાં વર્ષોથી રજોટાયેલું. સ્ત્રીની નિયતિમાં લપાયેલી ઝીણી ફાંસ દર્શાવાઈ છે.

‘પગેરું’ વાર્તાની નાયિકાના વ્યાખ્યાનને સાંભળી એને મળવા એક મા દીકરી સાથે આવે છે. સંસારનાં બધાં જ દુ:ખો ભોગવી ચૂકેલી વૃદ્ધાને પુત્રીની ચિંતા છે કેમકે પોતે ઘરડાંઘરમાં રહેવા જવાની છે. આ પરિસ્થિતિમાં પુત્રીને કંઈક કામ મળે તે માટે માજી નાયિકાને વીનવે છે. અને નાયિકા “સાંજે શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમમાં આવજો” કહી ઉતારા તરફ જાય છે. સાંજે મા-દીકરી એને મળવા ન આવ્યાં. ત્યાર બાદ બે મહિના પછી છાપામાંની કથાની જાહેરાત વાંચીને નાયિકા એમનું પગેરું શોધવા નીકળી પડે છે. પણ કઈ નિશાનીએ શોધવાં બન્નેને ? નાયિકા માત્ર સમાજસેવાના આશયથી નહીં પણ કોઈ અજાણ્યા અનુબંધથી ખેંચાતી હતી. કદાચ દુ:ખી મા-દીકરીમાં નાયિકાને પોતાના ભૂતકાળની ઝાંખી થતી હોઈ શકે. અહીં બધું જ નિરૂપણ

વ્યંજનાસ્તરે થયું છે. કોઈ પણ નક્કર ઘટના ન હોવા છતાં વાર્તા ભાવકહૃદયમાં ઊંડે ઊતરી જાય એવી છે. એમાંની સંદિગ્ધતાઓ જ વાર્તાને રસકીય કોટિએ મૂકી આપે છે.

‘ઉંબર વચ્ચે’ વાર્તામાં લ્યુકોડર્મા થયેલી નાયિકાની પરણવાલાયક પુત્રીનો હાથ પકડવા કોઈ તૈયાર નથી તેની કથા છે. લ્યુકોડર્મા થવાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ નાયિકા સંસારમાંથી પોતાની જાતને ખેંચી લે છે. અહીં નાયિકાની વેદના બેવડી છે. પોતાના રોગને કારણે દેખાવ આદિની પીડા, તો પુત્રીના લગ્નની ચિંતા. પણ અહીં સહુથી વધુ પીડાકારી એ છે કે પતિ અને પુત્રી એના દુઃખને ઝંઝેડતાં નથી તો કંઈ ન બોલીને એની સાથે અજાણ્યા બની રહે છે. કોઈ પણ વાંક વગર નાયિકા ગુનેગારના પાંજરામાં ઊભી છે. લેખિકાએ નાયિકાનાં સૂક્ષ્મ સંચલનોનું આલેખન વાસ્તવિકતાની ધારથી અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિએ અસરકારક રીતે કર્યું છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહની ‘પોયણાં’ અને ‘તાવણી’ વાર્તાઓનાં પાત્રોનું મનોજગત પણ સરસ આલેખ્યું છે. ‘પોયણાં’ વાર્તામાં નાયકની જાતીય વૃત્તિની કુંઠાનું મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ થયું છે. તો ‘તાવણી’ વાર્તામાં ગોર અને વજુભાના જીવનનો સંઘર્ષ સમાંતરે આલેખાયો છે.

આ વાર્તાઓ અંગે લેખિકા આરંભે નોંધે છે : “મારી વાર્તાઓનાં પાત્રો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ગતિ કરતાં કરતાં પોતાનું મનોજગત ખોલતાં હોય છે. આ યાત્રા અંદર-બહાર બન્નેની છે... સ્થળનાં સ્થૂળ વર્ણનો મને સંકેતાર્થ સુધી લઈ જાય છે.” ટૂંકમાં, પાત્રોનાં આંતરસંચલનોને લક્ષિત કરતી આ વાર્તાઓમાં લેખિકાએ વાર્તાની અનિવાર્યતા પ્રમાણે જાતીયતાનું પ્રગલ્ભક આલેખન કરવાનું સાહસ કર્યું છે. પતિને વશ કરવા પહેલ કરતી ‘નિરસન’ વાર્તાની નાયિકાનું વર્તન કે ‘પોયણાં’ વાર્તામાં પમ્મીના પડકારને ઝીલવા તત્પર નાયકનું વર્તન આનાં નિદર્શનો છે. પાત્રોની આંતરચેતના અને સમાજચેતના વચ્ચેનો સંઘર્ષ એમને જીવંત બનાવે છે. ઉલ્લાસમય સ્ત્રીસંવેદન અહીં નથી. આ નારીપાત્રોને ક્યાંક ને ક્યાંક ઝીણું દુઃખ કે તાણના અનુભવમાંથી પસાર થતાં દર્શાવાયાં છે. અહીં સ્ત્રીસંવેદનાનું નિરૂપણ વિધેયાત્મક અભિગમથી થયું છે. નારીપાત્રોનાં મનોવાસ્તવનાં વિવિધ પરિમાણો વ્યક્ત કરવામાં વાર્તાકારે સાંકેતિક ભાષા પ્રયોજી છે. આવી ભાષા વડે રચાયેલું વાર્તાવાસ્તવ અભિવ્યક્તિરીતિના સૂઝપૂર્વકના પ્રયોગને કારણે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. અહીં મહદ્દઅંશે પ્ર. પુ. એકવચન કથનરીતિ અને ફ્લેશબેક રચનારીતિનો ઉપયોગ કરાયો છે. ‘દહેશત’ની નાયિકાને સસરાને એટલેક આવ્યાનો સંદેશો મળતાં એના ચિત્તમાં સસરા સાથેના ભૂતકાળના પ્રસંગોના તાણવાણા ઉકેલાતા જાય છે અને વાર્તારૂપ બંધાય છે. ‘બાંધણી’ વાર્તાની સુધાનું મનોગત એની વિચારયાત્રામાં પ્રગટ્યું છે. અહીં પણ વર્તમાન-ભૂતકાળના પ્રસંગોની ગૂંથણીથી વાર્તા સર્જાઈ છે. ‘મંગળસૂત્ર’ વાર્તામાં પુષ્પાનાં વિચારો તથા કથન, વર્ણન અને સંવાદથી વાર્તારચના થઈ છે. ‘આંતરસેવો’ની નાયિકા લતાનાં ચિત્તસંચલનો દ્વારા જ પ્રસંગો ઊઘડતા ગયા છે. ‘અભિનંદન’ વાર્તાની ‘પદ્મજા’ ઓફિસેથી રિક્ષામાં ઘરે જાય છે ત્યાં સુધીમાં તો પ્રણાંત સાથેના અને રમાબહેન સાથેના જિવાયેલા પ્રસંગો સજીવ બની રહે છે. ‘પગેરું’માં પ્ર. પુ. એ.વ.થી નાયિકાનું ભયજગત ઊઘડ્યું છે. ‘ઉંબર વચ્ચે’ વાર્તાની ઋજુને લ્યુકોડર્મા થયો છે અને પુત્રી તથા પતિ છોકરો જોવા મુંબઈ ગયા છે ત્યારે હીંચકાની સાથે તેના મનની લોલવિલોલ ગતિ સાથે ભૂતકાળના પ્રસંગો આલેખાયા છે. આમ, આ વાર્તાઓમાં પ્ર. પુ. એ. વ. અને ફ્લેશબેક રીતિનો મહદ્દઅંશે ઉપયોગ કરાયો છે. સાહિત્ય કલાકૃતિ છે તો વિશિષ્ટ ભાષાઘટના પણ છે. સાહિત્યકૃતિને ભાષામાં ગોઠવવાની નથી પણ

ભાષારચના કરીને કૃતિ સર્જવાની છે. આથી સાહિત્યમાં ભાષા એના સંકેતાર્થોને ઓળંગીને નવો અર્થ આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ સંગ્રહની રચનાઓની ભાષા આ પ્રકારની છે. અહીં સંવેદન ધ્વનિપૂર્ણ રીતે પ્રગટ્યું છે. લેખિકાની ભાષારચના પાત્રોના અચેતનને પ્રચ્છન્ન રીતે વ્યક્ત કરે છે. ભાષાનું કાર્ય પાત્રોના અચેતન સાથે સંકલિત થયું છે ભાષાની સૂચનાત્મક શક્તિ લક્ષણ, પ્રતીક અને વ્યંજના સ્તરે પ્રવર્તે છે. વાર્તાઓનાં શીર્ષકો, વ્યંજનાપ્રધાન કે પ્રતીકાત્મક છે. જેમકે, ‘આંતરસેવો’, ‘મંગળસૂત્ર’, ‘આડા હાથે મુકાયેલું ગીત’, ‘ઉંબર વચ્ચે’ જેવાં દષ્ટાંતો નોંધી શકાય. ‘આંતરસેવો’ શીર્ષક લતાની ઉકેલાતી જતી ગાંઠોનું નિદર્શન કરે છે. અહીં બાહ્ય ઘટનાને લતાના મનોગત સાથે સાંકળી છે. ‘મંગળસૂત્ર’નો રૂઢિગત અર્થ બદલાઈને માત્ર સાંકેતિક અર્થ જ – “મંગળ કરનાર સૂત્ર” સિદ્ધ થાય છે અને એમાંથી ઊભો થતો વ્યંગ્યાર્થ “મંગળ કરનાર પુત્રી”નો પણ ચમત્કૃતિપૂર્ણ બને છે. “આડા હાથે મુકાયેલું ગીત” શીર્ષકમાં નાયિકાના લગ્ન પહેલાંનો સમય સૂચિત થયો છે. તો “ઉંબર વચ્ચે” શીર્ષક દ્વારા નાયિકાની કરુણ મનઃસ્થિતિ વ્યંજિત થઈ છે. આ ઉપરાંત અનેક ભાષાપ્રયુક્તિઓ દ્વારા વાર્તાકારે રચનાને ચમત્કૃતિપૂર્ણ અને વૈચિત્ર્યયુક્ત બનાવી છે. અલંકાર, કલ્પન, રૂઢિપ્રયોગો, વક્રોક્તિ આદિના વિનિયોગમાં વાર્તાકારની સર્ગશક્તિ પ્રગટી છે. અલંકારો સંવેદન, વિચાર કે સંઘર્ષને વ્યક્ત કરે છે. આ વાર્તાઓમાં પરિવેશ તરીકે આવતાં વર્ણનો પાત્રોના ભાવજગત કે ઘટનાનો સંકેત આપનારા છે. આમ આ વાર્તાઓની અભિવ્યક્તિરીતિઓ અને ભાષારચના સામગ્રીનું કલાવાસ્તવમાં રૂપાંતર કરવામાં સફળ રહી છે.

આ વાર્તાઓની બીજી મહત્ત્વની વિશેષતા એ છે કે તે ભાવકલ્પનાને સક્રિય કરે છે. ઘણી રચનાઓમાં વિગતોનું સમગ્રતયા નિરૂપણ ન કરીને વાર્તાકારે ભાવક માટે અવકાશ છોડ્યા છે. જેમકે ‘દહેશત’ વાર્તાના અંતે સસરાના મૃત્યુની ઘટના નાયિકાને મુક્તિનો ભાવ આપે છે કે તે, ગુનાહિત ભાવ અનુભવે છે તે સંદિગ્ધ જ રહે છે. ‘પગેરું’ વાર્તાની સમાજસેવિકા મા-દીકરીને શોધવા નીકળે છે તેનાં કારણોની અસ્પષ્ટતા ભાવકને એ દિશામાં વિચારવા પ્રેરે છે. ટૂંકમાં, ‘બાંધણી’ની વાર્તાઓમાં સર્જકમૂલ્ય, ભાવકમૂલ્ય અને કૃતિમૂલ્ય સંયોજિત થયાં છે. અનેક કેન્દ્રોથી મૂલવવાની શક્યતાઓ વિસ્તારતી આ વાર્તાઓમાં સર્જકે સંવેદનને પ્રભાવક રીતે રજૂ કર્યું છે.